

FERIDUN M. EMECEN

Az Oszmán Birodalom sztyeppei határai és a moldvai kijáró

Az oszmánok érdeklődése a Fekete-tenger északi részei iránt azután vette kezdetét, amikor II. Bajezid idején elfoglalták Kiliát (Kili, Cilia) és Dnyeszterfehérvárat (Akkerman, Cetatea Alba).¹ Az a felismerés, hogy a moldvai vajdaság feletti uralommal az Isztambul felé menő szárazföldi és tengeri kereskedelmi tevékenység kontrollálható, a későbbi oszmán politika alapját képezte. Miután a Krímet a török államhoz csatolták, kézben tartására létrehozták a Kaffai (Kefe) szandzsákot.² A kánság nyugati határai közvetlen kapcsolatban voltak a moldvai állammal; az Al-Duna térségében pedig létrejött a Szilisztrai szandzsák,³ amely a Duna torkolatvidékén részben szintén érintkezett Moldva területével. Az 1484. évben szükségesnek látszott, hogy Kiliát, amely a Duna folyó deltájában az északi jövedelmező mezőgazdasági területre nyílt, és Dnyeszterfehérvárat, amely a Dnyeper torkolatánál állt, megszerezzék, s olyan politikai és gazdasági intézkedéseket hozzanak, amelyek biztosítják a belső területek irányába ható előrenyomulást. Legfontosabb cél az volt, hogy megszerezzék a kijárót az északi sztyeppevidékre. Az 1538-as Moldva elleni hadjárat – amely a térség növekedő jelentőségét is mutatja – a törökök azt akarták elérni,⁴ hogy a havasalföldi és moldvai vajdaságok feletti fennhatóságot biztosítsák, ami megfelelt az Oszmán Birodalom rövid távú terveinek. Ugyanakkor a hadjárat előrevetítette a Bender és Budzsák irányába folyó előrenyomulást is. A Kilia és Dnyeszterfehérvár mögötti szárazföldi területen az oszmánok egy védelmi láncolatot hoztak létre, s azon fáradoztak, hogy az igazgatás új egységeinek megerősítésével megszervezzék a régiót. Ilyenformán, bár Kiliát és Dnyeszterfehérvárat a Szilisztrai szandzsákhoz kapcsolták, mégis mindkettőt külön igazgatási egységként kezelték. A 16. század második felére a Szilisztrai szandzsákot közös néven, Szilisztrai és Dnyeszterfehérvári szandzsákként kezdték emlegetni. Ugyanakkor pedig Bender és Özü környékét mint különálló kazát, vagyis kádi (bírószáki) körzetet, Dnyeszterfehérvárhoz kapcsolták. Ilyenformán a mai Moldva déli részén a központhoz közvetlenül kötődő irányítási egységeken keresztül szó szerinti értelemben is létrejött az oszmán közigazgatási rendszer.⁵

¹ Beldiceanu, Nicola: *La campagne ottomane de 1484 ses préparatifs militaires et sa chronologie*. Revue des Etudes Roumanies V–VI (1960) 67–77.

² A Kaffai szandzsákra vonatkozóan lásd: Fisher, Alan W.: *The Ottoman Crimea in the sixteenth century*. Harvard Ukrainian Studies V (1981) 135–170.

³ Emecen, Feridun: XVI. Asır Balkanların Kuzeydoğu Kesiminde İskan Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bazı Notlar. V. Milletarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Bildiriler. Ankara, 1990. 543–550.

⁴ Guboglu, Mihai: *Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğaz Seferi ve Zaferi (1538m–945h)*. Belleten L/198 (1987) 727–805.

⁵ Budzsák környékére vonatkozóan egy 1740-ben írt anonim munkában Baserabya terminológiát alkalmazták. Az író, aki bejárta ezt a környéket, megállapítja, hogy az Ulu Nogájok (Nagy Nogáj) között 40 ezer harcos található. A területet 36 mérföld hosszúnak, és 18 mérföld szélesnek mutatja be, keletről a Fekete-tenger, északról a Dnyeper, délről a Duna folyó, nyugatról pedig Moldova veszi körbe, s azt írja, hogy mezőgazdasági szempontból nagyon termékeny. A területen mindenütt tatár csoportok élnek. (Ez a hiányos leírás Iszmaitól kezdve Kiliát,

Az oszmán állam igazgatási gyakorlatának megfelelően az újonnan megszerzett területeken széleskörű összeírásokat végeztek, amit *tahrir*nak neveztek. Ezek az összeírások az adófizetés alapját jelentő lakosságszámot, gazdasági helyzetet mérték fel, s azzal a szándékkal készültek, hogy ezekre alapozva létrehozzák a tímár rendszert, emellett azonban a központi hatalom erejének és tekintélyének bemutatására is szolgáltak. Az összeírások eredményeként a felmért terület lakosságszáma mellett az összes települést, a mezőgazdasági termelési ágakat s a megtermelt termékeket is felmérték, s megállapították az adófizetés mértékét.⁶ A fentiek alapján tehát a Dnyeszter (Turla) és a Prut között Bender központtal létrehozott, s Budzsáknak nevezett térség adóösszeírása a terület gazdasági és társadalmi értékelése szempontjából kiemelt jelentőségű. Ismereteink szerint a terület első adóösszeírása 1570-ben készült el, amit a Szilisztrai szandzsák *tahrir deftere* tartalmaz.⁷ A defter bejegyzései azt mutatják, hogy a Krímtől nyugatra az egészen Benderig húzódó területen sűrűn egymás mellett török-tatár, kozák, szláv, cserkesz, havasalföldi, moldvai népek laktak. Ugyanezt látjuk Alexandru Lăpușeanu (1552–1561, 1564–1568) moldvai vajda 1560-ban írt jelentésében, amelyben arra panaszkodott, hogy néhány rabló egy Bender városa mellett álló faluban, *Varinice*ben lakik, s onnan zaklatja az ott lakó szerb, görög és moldvai lakosságot és az arra menő kereskedőket, akikre rátörve elrabolja az áruikat. Úgy vélte, a dnyeszterfehérvári bégnék azonnal meg kellene támadni őket.⁸

Az oszmánok azért, hogy a moldvai vajdaságot befolyásuk alatt tarthassák, továbbá, hogy az északról érkező kozák támadásokat megelőzzék, azt a politikát követték, hogy nogáj és tatár törzseket telepítettek ide. Tulajdonképpen a nogáj törzsek áttelepülése a Krími Kánság nyugati részére, Özüből Bender és Dnyeszterfehérvár környékére annak a következménye volt, hogy a kánságban politikailag zavaros helyzet alakult ki. Úgy tűnik, hogy a krími kánok egyrészt folyamatosan összecsaptak a nogájokkal, s a Krímen kívüli sztyeppékre akarták szorítani őket, másrészt el akarták ismertetni velük a fennhatóságukat.⁹ Száhib Giráj krími kán 1546-tól kezdve egy sor csatározás után, amit *nogáj verésnek* (*Nogay kurgnu*) neveztek, elismertette felettük hatalmát; a Kicsi Nogáj törzsszövetség egy része (olyan nagy törzsek társaságában, mint az Orák, Kászáj, Or Mehmed) a Fekete-tengertől északra elnyúló sztyeppére és Budzsák környékére telepedett át.¹⁰ Ezek, más tatár törzsekkel együtt jelentősen növelték e terület lakosságszámát. A 16. század közepéből származó hivatalos oszmán iratok a nogáj törzseket nagyon mozgékonyak mutatják. Az 1560-ra vonatkozó feljegyzések szerint a moldvai vajda arról számolt be, hogy a nogáj törzsek által lakott területen akkoriban nagy élelmiszerhiány mutatkozott, s ezért Kiliához, Dnyeszterfehérvárhoz, illetve Benderhez tették át szállásterületeiket.¹¹ Ugyanekkor az özüji oszmán vezetők is azt tervezték, hogy az egész krími térséget fenyegető éhínség miatt a tatár és nogáj törzseket Kilia, Bender és Dzsánkirman (Özü, Ocsakov) előterébe telepítik át.¹² Öt évvel később egy okmány arról számol be, hogy a nogájok és más tatár törzsek Dnyeszterfehérvár és Dobrudza környékére települtek, 3000 tatár pedig átkelt a Dnye-

Dnyeszterfehérvárt és Özüt (Ocsakovot) ismerteti röviden, majd áttér a Krím-félsziget bemutatására.) Kornrumpf, Hans-Jürgen: *Südrußland und die Krim um 1740*. Osmanlı Araştırmaları IX (1989) 238–239.

⁶ Általánosabb ismeretekre nézve lásd: Emecen, Feridun: *Sosyal Tarih Kaynağı olarak Osmanlı Tahrir Defterleri*. Tarih ve Sosyoloji Semineri, Bildiriler. İstanbul, 1991. 143–156.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), Tahrir defteri (a továbbiakban: TD) Nr. 483. A defter első részében Dnyeszterfehérvárt, majd Szilisztra szandzsákját tartalmazza.

⁸ BOA, Mühimme Defteri (a továbbiakban: MD) 3. 697. sz. parancs.

⁹ İnalçık, Halil: *The Khan and the Tribal Aristocracy. The Crimean Khanate under Sahib Giray I*. Harvard Ukrainian Studies III–IV (1980) 445–466.

¹⁰ İnalçık, Halil: *Kırım Hanlığı*. İslam Ansiklopedisi VI. 748.

¹¹ BOA, MD 3, 894. sz. parancs. 967. Cemaziyülevvel 27/1560. 03. 25.

¹² BOA, MD 3, 897. sz. parancs.

per-folyón (Akszu=Fehérvíz), és Özü vidékén kezdett megtelepedni. Mind itt, mind pedig Dnyeszterfehérvár környékén elég sok rablást hajtottak végre, ezért Devlet Giráj krími kánnak azt az utasítást küldték, hogy azonnal távolítsa el őket innen, és telepítse őket vissza korábbi szállásterületeikre.¹³

Hogy az összes ehhez hasonló utasításnak végképp érvényt szerezzenek, a krími kánok folyamatosan ki is szorították a nogáj és egyéb tatár törzseket onnan, ahol megtalálták őket, ezek azonban egy idő múltán lassacskán ismét visszaszivárogtak Budzsák vidékére, ahol aztán végleg megtelepedtek. Bármennyi kellemetlenséget is okoztak az oszmán vezető szerveknek, mégis előnyösnek mutatkozott a határvidéken tartani őket, hiszen idővel egyre sűrűsödtek a kozák, orosz és lengyel betörések. Figyelemreméltó például, ahogy ezen a korábban szinte teljesen lakatlan területen – ahol a települések egymástól nagy távolságra helyezkedtek el –, hogyan erősítették meg a falvak és a mezővárosok lakosságszámát nogáj és tatár népcsoportokkal, melynek következtében az 1570-es évek felé új települések is létrejöttek, s így az e támadásoknak kitett körzetben a lakosság szám növekedő tendenciát mutatott. A terület fontosságát az adta, hogy itt helyezkedtek el a legfontosabb kereskedelmi átkelőhelyek, ezért ezeken az átkelőkön új településeket kívántak létrehozni, hogy a kereskedelmi utakat ellenőrizni tudják, illetve, hogy védelemben részesítsék a kereskedőket. A dnyeszterfehérvári szandzsákbég például azt tudatta feletteseivel, hogy a Bender környéki Koru nevű átkelőhelyen rendszeresen költöznek át rablók a Dnyeszteren, akik Moldva és Lengyelország felé távoznak. Ha ezen az átkelőn egy falut alapítanának, ezzel az illegális határátkeléseknek elejét lehetne venni, és ezzel biztosítani az utak védelmét.¹⁴ Alexandru Lăpușmeanu moldvai vajda azonban nem osztotta ezt a véleményét. Szerinte a Dnyeszter vizén átkelő tatárok, akik a Kilia, Dnyeszterfehérvár és Bender előterében élő törzsekből kerülnek ki, elsősorban a moldvai földekre támadnak; s ha egy falut alapítanak Bender és Dobrudzsa között, akkor ahelyett, hogy a terület biztonságossá válnék, félső, hogy inkább rablófészekké lesz.¹⁵ A moldvai vajda – hasonlóan a fentihez – már 1560-ban is nyugtalankodott, amikor a dnyeszterfehérvári szandzsákbég elhatározta, hogy létrehozza a Duna-parton az Iszmail nevű települést. Iszmail a 16. század végére nagy telepes központtá vált, tehát nem igazolta a vajda félelmét.¹⁶ Nem tudjuk, hogy végül is megalapították-e a tervezett falut a Koru nevű helyen, az azonban figyelemreméltó, hogy egy 1566-os feljegyzés szerint a Dnyeszter folyó túlsó oldalán lévő területen, melyen birkát és szarvasmarhát tartottak, szintén napirendre került egy falu alapítása, és szintén azért, mert a rablók támadása itt is állandóvá vált.¹⁷

A meglehetősen mozgalmas környék elsőszámú központja kétségtelenül Bender volt. Törvényhozó Szülejmán szultán idejében, 1538-ban épült fel itt egy vár, amely a határvonal legerősebb katonai erődítményévé vált. Hüszein dnyeszterfehérvári szandzsákbég 1556-ban azt tudatta Isztambullal, hogy mivel a Lengyelországból és Moldvából érkező veszéllyel szemben a Dnyeszterfehérvár környéki várak nem elégségesek, fontos lenne Bender központtal létrehozni egy önálló katonai alakulatot.¹⁸ Ez nevezhető az első fonto-

¹³ BOA, MD 6, 452, 463. 972. Rebiyülahir 26/1564. 12. 1. Még azt is bejelentették, hogy a lengyelországi Bar nevű mezővárost is megtámadták. (BOA, MD 6, 97. sz. parancs.) Azonban a Barban élő lengyel kozákok is rendszeresen portyákat vezettek Bender ellen. (BOA, MD 5, 818. 1566. 01. 15.) Ez azt mutatja, hogy a betörések egymás területére kölcsönösen voltak. A portyákat a moldvai vajda alá tartozó területek is megéreztek. Az innen elrabolt állatok közül Dnyeszterfehérváron 2500 ökröt, 3500 birkát, Kiliában 600 ökröt, Benderben pedig 500 ökröt és 600 birkát találtak meg, melyet mind vissza követeltek. (BOA, MD 6, 74. sz. parancs.)

¹⁴ BOA, MD 6, 1096. sz. parancs. 927. Şevval 6/1565. 05. 07.

¹⁵ BOA, MD 6, 73. sz. parancs.

¹⁶ BOA, MD 6, 697. sz. parancs.

¹⁷ BOA, MD 5, 1579. sz. parancs.

¹⁸ BOA, Kâmil Kepeci, Ruus Defteri, Nr. 215. 62. 963. Ramazan 2/1556. 07. 10.

sabb határőrizeti egységnek, amely a Krím, Lengyelország és Moldva felől az oszmán területre jövők átkelését figyelte. Ahogy már fentebb érintettük, az oszmánok ösztönözték a falvak alapítását a Bender-környékén, ez pedig odavonzotta a lakosságot, de ezzel támogatták Bender várát is a mögötte álló terület emberi erőforrásaival. Ezzel a módszerrel Bender a mögöttes területeivel együtt teljes mértékben az oszmánok fennhatósága alá került. Az 1570-es adóösszeírás tartalmazza azokat az adatokat, amelyek Bender városát, várát valamint annak *hinterlandját* részletesen bemutatják. Bender ekkor háromnegyed részben a vár belsejében, egynegyed részben a külvárosban helyezkedett el, s falak vették körbe. Összesen hat mahalléból (azaz városnegyedből) állt, melyből négyet muzulmánok, kettőt keresztények laktak. A váron belül állt a Nemes Dzsámi (Dzsámi-i serif, avagy Törvényhozó Szülejmán Szultán Dzsámi), Szinán Pasa Mecsete és a Hadzsi Ibrahim Dzsámi nevű mahalle, az elővárosban pedig még a Kaja Fakih nevű mahalle. A városrészek lakosságának nagyobb része a vár védelmével foglalkozott. A mecset és a két dzsámi körül – a váron belüli három mahalléban – összesen 195 háztartást és 41 nőtlen férfit írtak össze. A váron kívüli Kaja Fakhi nevű mahalléban pedig 96 háztartást és 25 nőtlen férfit találtak. A keresztények két városnegyede a Jován és az Apostol nevet viselte, melyeknek a népe később jött, és telepedett le ide. Ezt támasztja alá, hogy a Jován Bozdan mahalléban, ahol 55 háztartás és 15 nőtlen férfi élt, az ott lakók között elsőként magát Jován Bozdannt tüntették fel, akitől a városnegyed a nevét is kölcsönözte.

Ugyanígy a 43 háztartást és 10 nőtlen férfit magába foglaló Apostol nevű mahalléban is legelsőnek a városrésznek nevet adó Apostol nevű személyt jegyezték fel. Mindezek igazolják azt az elképzelést, hogy ez a két személy a közösségük vallási vezetője volt, s valószínűleg ezek vezetésével érkeztek Benderbe, hogy letelepedjenek. Ezeken kívül még muzulmán cigányok is éltek a városban, akiknek a közössége 7 háztartásból és két fő nőtlen férfiből állt. A polgári foglalkozást űző muzulmánok összesen 79 háztartásban éltek. Mindezekkel szemben a családjával együtt lakó, s így defterbe bevezetett várvédő alakulatok legénysége (úgy mint azabok, beslik, tüzerek, várkatonák 'kale neferi' stb.) összesen 212 háztartást mondhattak maguknak. Világosan látszik, hogy Bender katonai központként funkcionált. Sőt, még a keresztények között is találunk olyanokat, akiket a vár védőiként tüntettek fel. Mindezen számok alapján Bender körülbelül 2000 főnyi lakossággal rendelkezett. Ez a szám egy határmenti mezővároshoz viszonyítva elég magasnak mondható. Sőt, a külváros betelepülése is arra utal, hogy a váron belül igen nagy számú lakosság élhetett. Abból, hogy a mezővároshoz közeli helyeken még a „Sehreküstü” (külső városnegyed) helységnév is megtalálható, amelynek párhuzamos példái jó pár anatóliai település kapcsán is ismertek, az következik, hogy valóban komoly lakossági potenciállal lehet itt számolni. Jelen esetben például 12 háztartást írtak össze egy ilyen, a várostól elkülönült külső városnegyedben, melyek többsége szintén a várvédőkhöz tartozott, bár a települést nem mint városnegyedet hanem mint önálló falut jegyezték be a defterbe.¹⁹ Az oszmán állam a mezővárosba beköltöző lakosság miatt már 1566-ban bizonyos rendszabályok meghozatalára kényszerült, melyeknek célja az volt, hogy a vár belsejében az épületalapozások ne károsítsák a vár védelmi rendszerét.²⁰

Egy új összeírásból, amely az előbbihez viszonyítva 15 évvel később született, az derül ki, hogy Bender bizonyos mértékben már visszafejlődött. Ez olyan tényezőkre vezethető vissza, mint a település körüli létbizonytalanság és ezzel összefüggésben a határvárosi státus. Az 1597/98. évben összeállított adóösszeírás szerint Benderben hat mahalle létezett, melyből ötöt muzulmánok, egyet pedig keresztények laktak. A muzulmán városrészből hármat a korábbi adóösszeírásban is megtalálunk, a Nemes Dzsámi (Cami-i serif) városnegyedben 78 háztartást és 15 nőtlen férfit, a Hadzsi Szinán Mecsetje (Mescid-i Hacı Si-

¹⁹ BOA, TD Nr. 483. 154–159.

²⁰ BOA, MD 5, 1218, 1219. sz. parancsok.

nán) mahalléban 30 háztartást és 4 nőtlen férfit míg a Hadzsi Ibrahim Dzsámi mahallében 78 háztartást és 11 nőtlen férfit jegyeztek fel. Ezekhez még két városrészt kapcsoltak hozzá, úgymint a Veled mahallét (21 háztartás és 12 nőtlen), és a Hüsejın Aga mahallét (28 háztartás és 17 nőtlen). A korábbi összeírásban a külvárosban feltüntetett mahallét nem találjuk már meg. A keresztények által lakott városrészek száma kettőről egyre esett vissza. Korábbi neveik is eltűntek. A meglévő egyetlen keresztény városnegyed neve, az Isztoján Nikola, a korábbi adóösszeírásoknál megfigyeltek szerint jött létre: a városrész nevének feltüntetése után a defterben az első személynév Isztoján Nikola volt. Itt 77 háztartásból és 11 főnyi nőtlen férfiből álló lakosságot találtak. Ugyancsak fennmaradt egy kicsiny, 5 háztartásból álló cigány közösség is.²¹ Hogy az összlakosság között a nem katonakodók és a szolgálatban állók aránya mekkora lehetett, nem állapítható meg, mivel erre vonatkozóan semmilyen megjegyzés sincs a defterben. Ezzel együtt úgy véljük, hogy a korábbi arányszámtól aligha térhetett el. Az összlakosság 320 háztartást és 94 nőtlen férfit számolva körülbelül 1500-ra tehető. Ebből a számból világosan kiderül, hogy az eltelt 15 év folyamán Bender lakosságának csökkent a száma. Ennek oka kétségtelenül a korábban is emlegetett végvár szerep volt. Más kifejezéssel szólva, ez a település egy olyan tipikus határváros sajátosságával bír, amelynek a lakossága állandóan csökkenő-növekvő tendenciát mutatott. Ezt támasztja alá például, hogy a várat 1583-ban kozák támadás érte, s valószínűleg Bender külvárosi része is ekkor égett le, a falai pedig megrongálódtak.²² Ez a fontos adat összevetve az 1597/98-as adóösszeírással kétségtelenné teszi, hogy mi okozta Bender külvárosi mahalléjának eltűnését. A lakosság számának visszaszorulása is ezzel lehetett összefüggésben.

Bár Bender ekkori pusztulása a későbbi korokra is hatást gyakorolt, sőt, a belső vára soha sem volt eléggé biztonságos, ennek ellenére az erős várfalak és a katonai erő védelmében mégiscsak a terület egyik vonzó településévé vált. Olyannyira, hogy 1566-ban a moldvai vajda azért folyamodott az oszmán hatalomhoz, hogy a biztonságot nyújtó városban a családjá számára menedékkül egy házat építhessen, mely kívánságát teljesítették.²³ Evlia Cselebi, a híres török világutazó a 17. század első felének végén elég jól ábrázolja a Benderben folyó fejlődés és visszafejlődés kettősségét. Ekkoriban Bender ismét fontos központi szerepet vitt, nagyszámú lakossággal bír. Evlija Cselebi úgy mutatja be, mint egy állandó portyázásnak kitett határvárost. A vár belsejében 300 házat említ, köztük olyanokat, amelyekben a katonaság lakott. Ezt az adatot a fentebb megemlített összeírás is megerősíti. Ekkorra ismét újjáépült a külváros és jelentősen ki is terjedt. A vár nyugati és déli falainál elterülő nagy külvárost egészében árok vette körül. Itt négy dzsámi állt, hét muzulmán és hét keresztény mahalle jött létre, amely 1700 háztartásra menő lakossággal bír.²⁴ Ez a fejlődési, növekedési időszak 40–50 éven keresztül tartott, amely mutatja a terület egyre fontosabbá válását is.

Visszatérve az összeírások adataihoz, a 16. század második felében Bender környékén 21 falut találunk, s hozzá kapcsolódott még 5 *csiftliknek* nevezett gazdaság is. 1597/98-ban mindezekhez újabb öt település kapcsolódott. Az 1570-es években az Újfalú (Yeniköy) jelentésű Novasil, illetve Daljan, Varenicse nevű falvakon kívül a többi település mind eltörökösödött. Az Evlia Cselebi által Újfalúnak nevezett Novasilt egy határátkelőnél hozták létre, amely 72 háztartásnyi lakossággal rendelkezett. A további falvak ezek voltak: Akszak

²¹ Ankara Tapu Kadastro (a továbbiakban: TK), Kuyud-ı Kadime Arşivi TD Nr. 83. 40a–61b.; BOA, TD Nr. 701. 148–152.

²² BOA, MD 51, 120, 121, 153, 154, sz. parancsok. 991. Receb 12.; 1583. 08. 01. Ezen kívül a fővárosba azt is jelentették, hogy a lengyel király által küldött 2000 fős kozák csapat Bender környéken gyűlt össze.

²³ BOA, MD 5, 1072, 1073. 973. Şaban 4/1566. 02. 24.

²⁴ *Seyahatnâme* V, Istanbul, 1315. 117–119.

Ali, Dervis Ali, Bejrek Halife, Dört Pinár, Kara Dede, Dest-i kirán, Demirdzsi Aksak Ali, Perváne Abdullah, Kulfal, Diváne Iszhák, Szejdi Fákíh, Abdurrahmán-i dzsedid, Dogándzsi Veli, Dogándzsi Abdurrahmán, Himmetzse, Koyunpinári, Temür Dede. Ezekon kívül ugyanitt létezett még egy Haszán Dede nevű derviskolostor (záviye) is. A felsorolt falvakból az Aksak Ali, Dervis Ali, Sejid Fakih, Abdurrahmán-i dzsedid, Dogándzsi Abdurrahmán nevűek esetében a névadók még az 1570. évi adóösszeírás idején életben voltak, s az első sorokban fel is tüntették őket a defterekben. Világosan látszik, hogy az új települések létrehozására irányuló mozgalmak a térségben igen életképesnek bizonyultak. Az 1597/98-as évben más telepek is kialakultak, úgymint a Dzsumának is nevezett Iszkorna, Isztankos, Doban, Tekkekőj, Katrani (?). Ezek Tekkekőj kivételével mind keresztény falvak voltak.

A környék másik fontos katonai központja Özü (Ocsakov) volt. Az 1570. évi összeírásban bírósági körzet (kaza) központjaként szerepel. Ismert, hogy más néven, Dzsánkirmanként is számontartották. A bírósági körzet határa a Dnyeper folyótól nyugatra a Fekete-tengerig és Benderig húzódott. Egy 1560-ban írt okmányban mint „Özü nevű nagy várost (Özü adlı şehri azim)” említik, ami azt mutatja, hogy valóban központi szereppel bírt. Az oszmán vezetők azon fáradoztak, hogy megakadályozzák a kozákok kijutását a Fekete-tengerre, s ezért a várat megnagyobbították.²⁵ A kozák csapatok 1559-től kezdve sanyargatták a közelben álló Iszlánkirmán várat, amely romos állapotba került. Ekkor elhatározták, hogy a szerepét Özü vára veszi át, s elégségesnek tűnő előkészületek után megbízták Kodzsadág, Naldöken, Tanridág jürükjeit (nomád törökjeit) és a dobudzsai tatárokat a vár építésével, míg a szükséges hozzávalók egy részét a moldvai vajda szállította. A munkálatokat egy évvel későbbre kellett halasztani, mivel az egész környéken nagy éhínség tombolt.²⁶ 1565-ben Lengyelországból egy bizonyos *Vaszko* nevű személy vezetésével 400 katona érkezett 22 darab sajkának nevezett folyami hajóval, melyek kis kaliberű ágyúkat is hordoztak, s megszállták Dzsánkirmánt (vagyis Özüt, Ocsakovot). A külvárosi részt felgyújtották, az ottani lakosságot fogságba ejtették.²⁷ Más, ehhez hasonló feljegyzés is szól arról, hogy a lengyelek felégették Dzsánkirmán várát.²⁸

Az 1570. évi adóösszeírás deftere világosan bemutatja Özü helyzetét. Ekkoriban szinte csak katonai egységek tartózkodtak benne, melyek között a civileket csupán 32 háztartásnyi muzulmán lakosság és hét nőtlen férfi alkotta. Figyelmet érdemlő, hogy a külvárosban 6 háztartásban civil keresztények éltek, akikhez ugyancsak 10 nőtlen keresztény is tartozott. Ezen kívül még két háztartásban muzulmán cigányok laktak a települést. A nem katonai szolgálattal foglalkozó muzulmánok nagy valószínűség szerint később költöztek ide. A várban musztahfizokat (várvédő helyi janicsárokat), azabokat, lovasokat, összesen 218 személyt írtak össze. Bár ez a létszám alacsony, támadás esetén azonban azonnal idejött a környék teljes katonasága. A számadatok alapján az Özüben élők száma nem haladhatta meg az 1000 főt. A várban egy, Törvényhozó (Kánuni) Szülejmán nevére épített dzsámit és Szinán pasa mecsetjét találjuk.²⁹ Az 1597/98. évben a civil lakosságot 41 fő muzulmán mellett 16 főnyi keresztény férfi alkotta, míg két háztartásnyi muzulmán cigány továbbra is kitartott a várban. A katonaság létszáma 236 fő volt. A 15 évvel korábbi létszámhoz viszonyítva, ha kis részben növekedett is a lakosság, összességében jelentős változás nem történt, számát továbbra is 1000 főben határozhatjuk meg.³⁰

²⁵ BOA, MD 3, 1099. sz. parancs. 967. Şaban 16./1560. 05. 12.

²⁶ BOA, MD 3, 514, 520, 527, 1099, 1259, 1333, 1390. sz. parancsok.

²⁷ BOA, MD 3, 292, 293, 294, 973. Rebiülevvel 5./1565. 09. 30.

²⁸ BOA, MD 7, 1448. sz. parancs. 975. Zilkade 21./1568. 05. 18.

²⁹ BOA, TD 483, 112–115.

³⁰ BOA, TD 83, 31b–38b.; TK, TD 561, 41b.

Az 1570-es összeírás azt mutatja, hogy Özü sokkal inkább volt katonai bázis, mint civil település. A 17. századtól kezdve sűrűbbé váltak a kozák támadások, ezért a környékén újabb várakat is építettek, melyeket jól megerősítettek. Például a rövid ideig itt tartózkodó Evlia Cselebi is szemtanújává vált egy kozák támadásnak, melyet hosszasan ismertet. Leírása szerint Özü vára öt egymáshoz nagyon közel épített erődítményből állt. Legfelül helyezkedett el a régi vár, melyet Madzsár Ali pasa építtetett. Erről a várról a 16. század adóösszeírásai rendre beszámolnak. Evlia Cselebi szerint itt állt a Hünkár dzsámi, a szandzsák-bég szerája és még 200 lakóház. A többi várat IV. Murád idejében (1623–40) építették. Evlia Cselebi szerint a középső várban (Orta hisar) 100 ház állt, míg a Haszán pasáról elnevezett várban 300 ház és egy dzsámi, s a Kumluk-félszigeten épült Kúcsük Haszán pasa nevű várban 5 háztartás és egy dzsámi foglalt helyet. A váraktól délre húzódott a külváros, ahol 500 körüli nádból sebtiben összerótt kunyhó, hét ház és 100 pince helyezkedett el, melyek mindegyikében moldvaiak és havasalföldiek laktak. A felső vár nyugati szögletében 300 körüli nogáj sátrat is összeírtak.³¹ Özü állandó veszélynek volt kitéve. Evlia Cselebi megemlíti, hogy éppen ezért nem kőből, hanem csak nádból készültek a házak.

Özü környékén spontán betelepülésre nem ismerünk egyetlen adatot sem. Csak egy későbbi defterben említettek négy falut, 29 csiftliknek nevezett gazdaságot, és nagyszámú telelőhelyet egy megművelt földterület mellett, melyek azonban mind Moldova fennhatósága alatt álltak. Mindez azt mutatja, hogy Özü szabad területei vándorló, s csak ritkán leteleplő tatár törzsek szállásterületei voltak. Egy 1672-ből származó feljegyzés szerint – amely budzsáki tatárokról szól, akiket Özü környékéről krími területekre költöztettek át –, úgy kívánták az üresen hagyott területet megtartani, hogy azt a nagyvezírnek, Köprülü Fazil Ahmed pasának adták oda magánbirtokul (mülk). Ezen mülkbirtokok központja Kurmát/Komrát falu volt.³²

Mint megállapítható, Bender a Balkán felé húzódó utak egyik meghatározó pontján helyezkedett el. Az oszmánok kialakítottak egy védelmi vonalat, amely Azakból és Kaffából indult ki és Özü felé, majd onnan Dnyeszterfehérváron keresztül Benderig húzódott. A védelem várak láncolatára épült. Ezen a területen folytak a tatár, kozák, orosz, havasalföldi, moldvai és lengyel katonai felvonulások. A 16. század végétől kezdve a 18. század felé haladva egyre több jelentős összecsapás színterévé vált. Az oszmánok preventív módon elsősorban az oroszok és a lengyelek ellen bonyolódtak küzdelmekbe, sőt még arra is elszánták magukat 1678-ban a Csihrin hadjárat idején, hogy végső törésre vigyék a dolgot. Amikor az oszmán seregek a hadjárat során benyomultak Ukrajnába, katonai szempontból alapvető védelmi pontokként a legfontosabb várakra, Benderre, Iszmailra, Dnyeszterfehérvárra és Özüre építettek. Az 1681. évi orosz–török békeszerződés szerint a Dnyeper lett a határfolyó,³³ s az említett várak megerősítésére nagy figyelmet fordítottak. Példának okáért a Bendertől délre fekvő, duna-parti Iszmail nevű vár második számú stratégiai ponttá lépett elő.³⁴

A fentiek mellett a területen ismét fejlődési tendenciák mutatkoztak. A 17. század közepétől kezdve a korábban teljesen lakatlan moldvai földeken, a mai Moldova területén kialakult egy új telepés körzet, amelyet a határai pontos kijelölésével megbízott személy nevről, Halil pasáról *Halil pasa országaként* (Halil paşa yurdu) kezdtek nevezni, mely név-

³¹ *Seyahatnâme* V, İstanbul, 1315. 178–184.

³² TK, TD, Nr. 83, 34a.

³³ O'Brien, C. B.: *Russia and Turkey 1677–1681: The Treaty of Bakchisaray*. Russian Review XI (1953) 259–268.

³⁴ Iszmailra vonatkozóan egy nagyobb monográfiát készítek. Addig is lásd: Emecen, Feridun: *Iszmail*. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DiA) XXIII (2001) 82–84.

használat a pasának is megbecsülést hozott.³⁵ Ez a terület alapvetően Budzsákban, a Dnyeszter-fehérvár, Kilia, Iszmail és Bender vonaltól északra, északnyugatra feküdt, s teljesen elhagyatott, birtokba soha sem vett területek között helyezkedett el. Határai egyenesen a Dnyeszter (Turla) folyóig, innen a Botna folyóig, észak felé a Büjük Hendek (Nagy árok) nevű mély völgyig, nyugat felé pedig a Jalpu patakig, s onnan a Duna befolyásáig terjedtek.

A különálló terület létrehozását elsősorban a lengyel és az orosz kozákok tevékenysége kényszerítette ki. Ehhez járult még hozzá, hogy néhány tatár és nogáj törzs kapcsolata a krími kánokkal nem volt felhőtlen, amiből véres összecsapások keletkeztek, s így ezeket is máshova kellett telepíteni. Ugyanígy azok a nogájok, akik sokféle elnyomás alatt szenvedtek, az oszmán források szerint átkeltek a Dnyeper és a Dnyeszter folyón és a Dnyeszter-fehérvár irányában lévő területre vonultak, s engedélyt kértek az oszmán államtól, hogy ott telepedhessenek le. Ezt meg is engedték nekik. Belátható, hogy a kérelem elfogadása katonai megfontolásból adódott. Az oszmán politika eredendően azt tervezte, hogy ezt a stratégiai szempontból fontos, mégis lakatlan területet betelepíti. Az így létrejött körzet a krími kánok, az oszmán vezetés és a moldvai vajdaság között a problémák állandó forrásává vált. Egy 1681. évi feljegyzés szerint a budzsáki területre költözött Or Mehmedoglu nogáj törzs megígérte, hogy az újonnan megszállt területről földművelésből és állattenyésztésből származó jövedelmeiből 8000 gurust fog fizetni.³⁶ Egy másik törzs, a Orakoglu, amely szintén ide költözött, ellenszolgáltatásként ugyancsak elvállalta az adófizetést.³⁷ Az említett nogáj törzsek Özü beglerbége alá tartoztak és sokszor okoztak neki nehézséget azzal, hogy átlépték a nekik kijelölt terület határát, s a moldvai vajdaság és a lengyel királyság földjein terjeszkedtek tovább. Itt új telepeket hoztak létre és elkezdték az állataikat legeltetni. Az 1711. évi Prut melletti háború során az oszmánok politikai szándékkal tovább szélesítették a terület határait. Egy újabb két óra járóföldnyi széles és 32 óra járóföldnyi hosszú földterületet csatoltak az eddigiekhez, melynek elvégezték az adóösszeírást is.³⁸ Mivel a moldvai panaszokat korábban senki sem hallgatta meg, a moldvai vajda megkísérelte megakadályozni, hogy olyan tatár törzseket telepítsenek ide, amelyek országában eddig is károkat okoztak, s el akarta innen távolítani őket. Az 1716–17. évben, miközben folyt a Habsburg-oszmán háború, vizsgálatokat folytattak a területen. Meghatározták, hogy azon nogájoknak, akik a nekik kijelölt szállásoktól 5–6 órányinál távolabb lévő gazdaságokban és falvakban laktak, vissza kell költözniük a korábbi lakóhelyeikre.

Eközben az oszmán államhatalom felmérte a terület adóképesességét is. 1700 augusztusában elkészült a Bender környékén lévő falvak, a tatár csoportok, továbbá a *Halil pasa országa* adóösszeírása. A defterbejegyzésekből az állapítható meg, hogy a korábbiakhoz viszonyítva teljesen új település nem jött létre, de a nevük néhány esetben megváltozott. A defterbe 32 Bender környéki falu nevét vezették be.³⁹

1730-ban létrejött megegyezés alapján azon nogájok települései feletti jogot, akiket a kijelölt szállásoktól két órányi járóföldön kívül találtak, adójukkal együtt a moldvai vajdák uralma alá rendelték. Az 1768. évi orosz–török háború során a nogáj és a tatár törzsek nagy része elmenekült, azonban 1774-től kezdve ismét visszatértek Budzsák területére.

³⁵ Emecen, Feridun: *Halil Paşa Yurdu*. DiA XV (1997) 326–327.; Cemil, Tahsin: *Yeni Belgelere Göre Halil Paşa Yurdu ve İki Saatlik Arazi*. IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler II. Ankara, 1988. 1011–1020.

³⁶ BOA, Maliyesen Müdevver Defterleri (MAD) Nr. 2915. 89.

³⁷ BOA, MAD Nr. 2926, 174.; MAD Nr. 2947, 38.

³⁸ Emecen, 1997. 326–327.

³⁹ BOA, TD Nr. 860. Ezt a deftert Bender ismételt felmérésére kiadott parancs alapján az özüji szeraszker, Juszuf Musztafa pasa irányításával a defterháne írnokai közül Musztafa állította össze. A Benderhez tartozó falvak nevei teljes egészében megegyeznek az 1597–98-ban készült felmérés falvaival.

Grigore Ghica moldvai vajda 1775-ben visszaszerezte a két órányi járóföld szélességű terület északi részét, ahol megalapította a Hotarniceni nevű tartományt. A tatárok azonban ismét visszatértek és letelepültek itt, korábbi hazájukban. 1780-ban ismét vizsgálatot folytattak, melynek során az Or Mehmed és Orakoglu nevű törzseket még mindig az említett hotarniceni tartományban találták, az első törzsnek hat, míg a másodiknak hét falut kellett kiüríteniük, a lakosságot pedig átköltöztették *Halil pasa országába*.⁴⁰ Ugyanebben az évben, augusztusban készült el a terület nagy valószínűség szerinti utolsó adóösszeírása. Az 1780. évi defter szerint ekkor a moldvai területen lévő kubai tatárokat, Or Mehmed és az Orakoglu törzseket, s ezzel együtt a Dnyeszterfehérvár, Kilia, Iszmail és Iszakcsi tatár falvait mérték fel. Ennek alapján az Or Mehmed törzshöz tartozók 36 falut laktak a moldvai területen, 31 falut *Halil pasa országában* és újabb öt falut egy Muhászip nevű telelőhelyen; míg az Orakoglu nevű törzs tagjai 26 faluban tartózkodtak *Halil pasa országában*. Ezekon kívül még 37 falut írtak össze Dnyeszterfehérvár, és 29-et Iszmail környékén.⁴¹ Az 1778–1783 közötti évekre vonatkozó hotini és benderi *derdeszt* defter a területen lévő tímáros falvakat tartalmazza, s azt a képet tükrözi, amit az oszmán közigazgatás utolsóként látott itt.⁴²

Az 1812-es bukaresti béke után a terület az oroszok kezébe került és a megállapodás kikötötte, hogy a *Halil pasa országában* élő tatárokat el kell költöztetni innen. Földjeikről, ahol hosszú történelmi korszakokon keresztül éltek, bár nem lehetett teljesen eltávolítani őket, csak kis csoportjaik maradtak meg; a *Halil pasa országa* név hamarosan a feledés homályába veszett. Mindezek következtében az Oszmán Birodalom székhelye, a Fekete-tenger északi része és a Balkán-félsziget közötti kapcsolatok elhaltak, így a török politika sztyepei stratégiájának is beakonyult.

Fordította: Papp Sándor

EMECEN, FERIDUN

The steppe borders of the Ottoman Empire and the exit to Moldova

The advance of the Ottoman Turks towards the northern steppes, to a great extent, was affected by the need to secure control of the Crimean Khanate, then shortly afterwards, by their occupation of Cilila (Kili, Kilia) and Cetatea Alba (Akkerman, Belograd) at the meeting point of the Danube and the Black Sea. Having acquired this territory as a result of conquest in the sixteenth century and having organized administrative units there, the Ottoman Turks believed to be in control of the steppe borderland both politically and commercially. The new administrative unit (*sancak*) included certain areas of the Voivodship of Moldova, being in Ottoman vassalage, but it also had relations with the Black Sea coastal region extending to the Crimean Peninsula. By and by, it brought under control both the increasingly significant Voivodship of Moldova, as well as the Crimea. At the same time, it served as the basis of the major thrusts of the advance toward the Ukrainian steppe. Having developed by the sixteenth century, this borderland, especially by the seventeenth and eighteenth centuries, became a very important area, especially against powerful Russia trampling from the north. The study, based on Ottoman Turkish sources, examines the development of the administrative system of the area.

⁴⁰ Emecen, 1997. 327.; Cemil, 1988. 1019.

⁴¹ TK, TD, Yeni Evkaf Nr. 162. A deftert a Budzsákba tisztséget betöltő Szejjid Ahmed aga és a főszámvevőszék (başmuhasebe) írnoke, Hafiz Abdurrahmán efendi készítette el.

⁴² TK, TD, Yeni Evkaf Nr. 532.